

نقش و جایگاه فابل در آموزش کودکان ۶ تا ۱۲ سال (با نگاهی به فارسی خوانداری سوم و چهارم ابتدایی)^۱

شیدا اچرش^۲

چکیده

پرورش ذهن و فکر کودکان و کمک در جهت ایجاد تحول فکری و معنوی در ذهن و باورهای آنان، موجبات تحول و بالندگی جامعه را فراهم می‌سازد. تعالیم اخلاقی و اجتماعی اگر به شیوه غیر مستقیم، در قالب داستان برای کودکان بیان شوند، بسیار تأثیرگذار می‌باشند. داستان حیوانات، به عنوان یک نوع داستان تعلیمی و تمثیلی شناخته شده است. شخصیت‌های حیوانی در جذب کودکان به این نوع داستان‌ها و انتقال مفاهیم اخلاقی و تعلیمی بسیار تأثیرگذار بوده و تازگی و توانایی خاصی به اثر می‌بخشد. به همین دلیل باعث شده فابل‌ها برای تهیه‌ی کتاب‌های آموزشی کودکان و نوجوانان کاربرد داشته باشند و در کتاب‌های درسی ابتدایی راه بیابند. هدف از پژوهش حاضر بررسی نقش و جایگاه فابل کتاب‌های فارسی خوانداری، با توجه به ویژگی‌های سنی و رشدی دانش‌آموزان می‌باشد. این مقاله، از نوع تحلیل محتوای کیفی است. جامعه آن دو کتاب فارسی خوانداری پایه سوم و چهارم ابتدایی می‌باشد و نمونه کل فابل‌های کتاب فارسی خوانداری پایه سوم و چهارم ابتدایی، که شش فابل از پایه سوم و هشت فابل از پایه چهارم را در برمی‌گیرد. همچنین روش تحقیق از پایایی مناسبی برخوردار است. در این مقاله ابتدا تاریخچه فابل، تعریف و ویژگی‌های آن مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس به نقش و جایگاه کل فابل‌های موجود در آموزش می‌پردازیم. فابل‌های موجود در این دو کتاب تقریباً با ویژگی‌های رشدی و سنی دانش‌آموزان این دو پایه تطابق داشته اما میزان کاربرد آن‌ها، نسبت به میزان تأثیرگذاری آن‌ها در آموزش کم می‌باشد.

کلید واژگان: فابل، قصه‌های حیوانات، کودکان، کتاب فارسی خوانداری سال سوم و چهارم ابتدایی

^۱ تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۳/۱۹ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۱۲/۳

^۲ دانشجوی کارشناسی، رشته علوم تربیتی، پردیس فاطمه الزهرا (س) اهواز، واحد خدیجه کبری (س) دزفول

Sheydaechresh14@gmail.com

مقدمه

منظور از زبان همنشینی فیزیکی واژگان نیست، بلکه ارتباط آن ها در جهت یک «رفتار» است. در ادبیات کودک نیز منظور از زبان، «رفتار تازه زبان» است که به زبان کودکانه منجر می شود و انعکاس دهنده ذهنیت، جهان و رفتار کودک است (سلاجقه، ۱۳۸۵: ۳۲۸).

کودکان در سنین دبستان در مرحله عملیات عینی^۱ قرار دارند. کودکان در این دوره هنوز مانند بزرگسالان فکر نمی کنند. آن ها به مقدار زیاد دنیا را آن گونه که هست، می بینند و در تفکر انتزاعی مشکل دارند. کودکان در این مرحله می توانند مفاهیم را تشکیل دهند، روابط را درک کنند و مسایل را حل نمایند، ولی فقط در صورتی که آن ها، اشیا و موقعیت های آشنا را شامل باشند. در طول سال های مدرسه ابتدایی، توانایی های شناختی کودکان تغییرات چشمگیری می کنند. کودکان در این سن دیگر در رابطه با مسایل نگهداری ذهنی مشکل ندارند و از تفکر خودمحور به سمت تفکر تمرکززا یا عینی پیش می روند. تفکر تمرکززا به کودکان امکان می دهد تا بفهمند برداشت های دیگران با آن ها تفاوت دارند. از دیگر توانایی هایی که کودکان در این سن کسب می کنند، درون گنجی طبقه ای^۲ است. آن ها دیگر برگشت ناپذیری تفکر را نشان نمی دهند و می توانند رابطه بین جز و کل و جز به جز را بازآفرینی کنند (اسلاوین^۳، ۲۰۰۶، ترجمه ی سیدمحمدی ۱۳۹۲: ۴۵-۴۷).

با توجه به این ویژگی ها، مفاهیم آموزشی را باید به شکل ملموس و عینی به کودکان منتقل کرد. آن ها در این سن احساس می کنند حیوانات قادر به تکلم بوده و از توانایی های انسانی برخوردارند از این رو داستان های مربوط به اشیا و حیوانات را دوست دارند. علاقه طبیعی کودکان به حیوانات سبب شده است که موضوع بسیاری از کتاب های کودکان و موضوع کتاب های درسی به آن ها اختصاص یابد و استفاده از شخصیت های وابسته به دنیای حیوانات، برای انتقال پیام های اخلاقی و اجتماعی، شکل غالب ادبیات کودکان شود. این شخصیت ها گاهی حضوری نمادین در داستان ها دارند.

1. Concrete Operational stage

2. Class inclusion

3 Slavien. R

فابل‌ها یا قصه‌های حیوانات به کودکان یاری می‌رسانند تا ارتباط‌ها را درک کنند. رابطه‌ای که بین شخصیت‌های یک داستان وجود دارد، می‌تواند به کودک یاری برساند که خود چگونه این موارد را در زندگی رعایت کند. داستان‌ها، پیام‌ها و ارزش‌هایی را به مخاطب خود منتقل می‌کنند که کودک در اثر شنیدن و حتی فکر کردن به داستان‌ها می‌تواند این پیام‌ها را جذب کند و ارزش‌های خانوادگی، اجتماعی و انسانی را یاد بگیرد. غیرمستقیم بودن این پیام‌ها موجب می‌شود که برای کودکان دل‌نشین‌تر، جذاب‌تر و دوست‌داشتنی‌تر شوند.

بیان مسئله

موضوع هر قصه، مفهومی است که قصه درباره آن نوشته می‌شود. آموزش مفاهیم اخلاقی از کارکردهای اساسی آموزش و پرورش کشورمان است. نویسندگان داستان‌های کتاب‌های دوره ابتدایی، با دخل و تصرف در اتفاقات داستان آن را جذاب‌تر می‌کنند و با کمک دنیای داستانی، خود و مخاطب‌شان را از واقعیت دور می‌کنند. همین ویژگی باعث می‌شود داستان برای کودک جذاب شود و سؤال پیرسد و خود را در نقش شخصیت‌های داستان بگذارد و این جاست که این تنوع در شخصیت‌ها باعث می‌شود که داستان‌ها برای کودک؛ تکراری نباشد. این تنوع در شخصیت‌ها می‌تواند بهترین کمک برای آموزش به کودک باشد و همان‌طور که بهترین راه آموزش و هدف عمده ما، آموزش غیرمستقیم است. از همین راه می‌توان ذهن کودک را به سمت تخیل و تجسم سوق داد. مخصوصاً این که خود را به جای شخصیت‌های داستان قرار بدهد و به جای خوب‌ها، خوبی کند و از بد بودن شخصیت‌های بد، بیاموزد که هر عمل خطایی چه عواقبی دارد (باقری موسوی، ۱۳۹۴: ۶).

برای شکل گرفتن قصه و داستان کودک و انتقال افکار و اعتقادات بزرگان، به گونه‌ای صریح و عریان می‌بایست از شخصیت‌هایی که جزء ارکان ساختاری قصه هستند، یاد نمود. حیوان مناسب‌ترین پایه برای ساختمان داستان کودک است، زیرا نزدیک‌ترین، محبوب‌ترین و مأنوس‌ترین وسیله با احساس کودک است. حیوان در قصه، شخصیتی استعاری، آموزشی و آرامش بخش برای کودکان است که می‌تواند ابزار تشویق و روش تربیتی بیان گردد و فواید اخلاقی، اجتماعی، آموزشی و سیاسی و غیره را در خود نهفته باشد.

در این پژوهش با توجه به اهمیت و تاثیرگذاری ویژگی‌های سنی و رشدی دانش آموزان در یادگیری مفاهیم درسی و غیر درسی و محبوبیت شخصیت‌های حیوانی در نزد کودکان، به بررسی نقش و جایگاه فابل در آموزش فارسی خوانداری پایه سوم و چهارم ابتدایی می‌پردازیم.

پیشینه پژوهش

هرچند قصه‌های حیوانات به اشکال مختلف در آثار داستانی و تعلیمی به کار رفته است، اما بحث درباره‌ی ویژگی‌های این حکایت‌ها و نقش آن‌ها در کتاب‌های درسی کم‌تر به چشم می‌خورد. از جمله می‌توان به مقاله‌ی فابل‌های لافونتن در داستان‌های کودکان و نوجوانان در اولین همایش ملی ادبیات کودک و نوجوان سال ۱۳۹۴ نوشته پوران یوسفی کرمانی، مقاله بررسی تطبیقی کلیله و دمنه و مرزبان نامه نوشته محمودرضا دشا ارزنه سال ۱۳۸۱، مقاله بررسی حکایت‌های فارسی از زبان فارسی (فابل‌های فارسی) تا قرن دهم نوشته محمد تقوی سال ۱۳۷۴. اشاره کرد. اما پژوهشی مجزا راجع به نقش و جایگاه فابل در آموزش صورت نگرفته است.

یکی از پرکاربردترین و پرشونده‌ترین انواع داستان‌ها، حکایت‌هایی هستند که از زبان حیوانات نقل شده‌اند و همه، کوچک و بزرگ از آن‌ها لذت می‌برند. تاریخچه‌ی حکایت‌های حیوانات نشان می‌دهد که هر زمانی مناسب بوده و اقتضا می‌کرده است روشنفکران و اندیشمندان و اهل قلم از آن‌ها برای ابراز عقاید خود و انتقادهای نیشدار اجتماعی بهره بگیرند (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۷۱).

در یونان ازوپ افسانه‌پردازی است که نام او با حکایت‌های اخلاقی حیوانات عجین شده و به عنوان پدر فابل در غرب شناخته شده است (میرصادقی، ۱۳۹۴: ۴۳). هم‌چنین فابل‌های لافونتن، نویسنده مشهور فرانسوی برای تهیه کتاب‌های آموزشی و درسی کودک و نوجوان کاربرد داشته که به علت روانی سبک در کتاب‌های درسی ابتدایی راه یافته است. منشاء غالب فابل‌های اروپایی را بایستی از مشرق زمین مخصوصاً از هندوستان دانست که کلیله و دمنه یک نمونه از این آثار است. در زبان فارسی کلیله و دمنه به عنوان الگو و اساس بسیاری از آثار ادبی است. مرزبان نامه، منطق الطیر عطار، جوامع الحکایات عوفی، روضه الخلد خوافی و بهارستان جامی از جمله آثاری هستند که فابل در آن‌ها به چشم می‌خورد (محمدی، ۱۳۸۷: ۸۲). هم‌چنین استفاده از شیوه نماد و فابل و تشخیص از شیوه شاعری نسیم شمال و صابر است (محرمی، ۱۳۹۳: ۱۷۰).

فابل به معنی افسانه، داستان، دروغ، حکایت اخلاقی و حکایت گفتن است (آریانپور کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۵۸). منشاء آن کلمه لاتین Fable است. فابل در اصل نوعی تمثیل است. در ادبیات جهانی فابل به آن دسته از قصه‌ها و افسانه‌های کوتاه و منثور یا منظوم گفته می‌شود که از زبان حیوانات بیان شده باشد. این روایات، تخیلی هستند و به بیان مطالب اخلاقی می‌پردازند. در واقع شخصیت‌های این قصه حیواناتی با سرشت انسان‌اند (سعیدیان، ۱۳۶۹: ۱۱۲-۱۱۳).

فابل، داستان کوتاهی است که به شیوه تمثیلی نوشته شده و نویسنده در آن، اصلی اخلاقی یا رفتاری را تشریح می‌کند و معمولاً در پایان قصه آن اصل را خود مستقیماً مطرح می‌کند و یا از زبان قهرمانان قصه نقل می‌کند. فابل یکی از انواع تمثیل و البته معروف‌ترین نوع آن است (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۷۱).

افسانه تمثیلی یا فابل به علت خصوصیت تمثیلی آن دارای دو سطح است، سطح حقیقی و سطح مجازی. در سطح حقیقی قصه‌ای درباره موضوعی نقل می‌شود و در سطح مجازی درونمایه‌ی قصه یا خصلت و سیرت شخصیت قصه اشاره به موضوع دیگری دارد. سطح حقیقی اغلب با حیوانات سر و کار دارد و در آن‌ها حیوانات چون انسان رفتار می‌کنند و سخن می‌گویند و سطح مجازی همیشه جنبه‌ای از رفتار و کردار انسان را نشان می‌دهد؛ مثلاً قهرمانان به صورت حیواناتی با خصوصیات ممتاز و پسندیده یا شخصیت‌های شریر با صفاتی ناپسند و نکوهیده ظاهر می‌شوند. دوشیزگان معصوم به هیأت کبوتر و قو و خرگوش در می‌آیند و آدم‌های بیرحم و حيله‌گر به شکل لاشخور و روباه و گرگ (میرصادقی، ۱۳۹۴: ۹۵-۹۶).

اولین ویژگی قصه‌های حیوانات یا فابل، کوتاه بودن آن‌هاست. این موضوع بیش از هر چیز، به کارکرد تعلیمی این‌گونه قصه‌ها مربوط می‌شود. علاوه بر آن، به دلیل آن که راوی قصد تشبیه فعلی را به فعلی دیگر دارد یا موضوعی را به موضوعی دیگر تشبیه می‌کند، بنابراین کوتاه بودن الزامی می‌شود. شرح و تفصیل و طولانی بودن چنین قصه‌هایی، عملاً آن‌ها را تا حدودی از کارکردهای‌شان دور می‌کند.

ویژگی دیگر این قصه‌ها، آن است که معمولاً حوادث معدودی در آن‌ها روی می‌دهد. چنین افسانه‌هایی فاقد اپیزودهای متعدد است. هم‌چنین، تعداد معدود شخصیت‌های آن‌هاست؛ روباهی

گرگ را فریب می‌دهد تا به خوراک برسد، شیری از دست دوست انسان خود آزرده می‌شود و از او می‌خواهد تا با تیر سرش را شکاف دهد و...

ویژگی دیگر فابل، مربوط به گفت و گوی شخصیت‌هاست. در این قصه‌ها، گفت‌وگو جایگاه بسیار نمایشی دارد. بخش قابل ملاحظه‌ای از موضوع‌های مطرح شده در فابل، از طریق گفت‌وگو بیان می‌گردد. این ویژگی‌ها در افسانه‌های تمثیلی مکتوب، شکل نمایان‌تری دارد؛ به گونه‌ای که در برخی موارد گفت‌وگو حتی جای عمل را می‌گیرد و حکایت خالی از حادثه است (جعفری، ۱۳۸۵: ۱۰۷).

هم‌چنین یکی از اساسی‌ترین مشخصه‌های فابل، انتخاب غیر معمول شخصیت‌ها و قهرمانان آن است که در وهله نخست حیوانات هستند. البته گاهی در این قصه‌ها آمیزه‌ای از شخصیت‌های انسانی و حیوانی و شی یا شی و حتی خدایان یافت می‌شود. هر کدام از این حیوانات یا جمادات هر چند که پاره‌ای از خصوصیات خود را دارند اما بخشی از خصلت‌های انسانی را نیز دارا هستند (تقوی، ۱۳۷۶: ۹۲). در این حکایت‌ها فضایل و رذایل اخلاقی تا آن جا مورد توجه قرار می‌گیرند که در رفتارهای اجتماعی انعکاس پیدا کنند. برای مثال زمانی که دروغ باعث رسوایی می‌شود ناپسند است، اما اگر دروغ به نجات از هلاک بینجامد مطلوب است و دروغ‌گو ملامت نمی‌شود (ملک محمدی، ۱۳۸۸: ۱۱).

در فابل، حیوانات زندگی نمی‌کنند، بلکه روایت زندگی آن‌ها تنها وسیله‌ای است برای بیان اندیشه‌ای که نویسنده یا قصه‌گو در نظر دارد (براهنی، ۱۳۸۶: ۴۵-۴۶). در فابل، هر قهرمان در واقع نمایانگر طبقه‌ای از افراد جامعه و نوعی تفکر است و قهرمانان به عنوان نمایندگان افکار گوناگون در جامعه بشری در برابر یکدیگر قرار می‌گیرند و نویسنده فابل، موقعیت‌های گوناگون زندگی را با تیپ‌هایی که قبلاً در نظر داشته مطابقت می‌دهد (همان: ۳۳-۳۴).

روش

روش تحقیق این پژوهش تحلیل محتوای کیفی است و جامعه آن دو کتاب فارسی خوانداری پایه سوم و چهارم ابتدایی و نمونه، کل فابل‌های موجود در این دو کتاب، شش فابل از پایه سوم و هشت فابل از پایه چهارم، می‌باشد، که فابل‌ها با توجه به ویژگی‌های سنی و رشدی دانش‌آموزان بررسی می‌گردند و روش تحقیق از پایایی مناسبی برخوردار است.

نقش و جایگاه فابل در آموزش (پایه سوم و چهارم ابتدایی، درس فارسی خوانداری)

در این قسمت نقش و نماد هر کدام از حیوانات، گیاهان و جانداران شرکت کننده در قصه، توصیف و بررسی می‌شود و سطح حقیقی و مجازی هر کدام از قصه‌ها تبیین می‌گردد، هم‌چنین به درون مایه و نتیجه دینی، اخلاقی و اجتماعی فابل‌های پایه سوم و چهارم ابتدایی کتاب فارسی خوانداری، به دلیل کاربرد و استفاده بیشتر فابل در این دو پایه، با توجه به ویژگی‌های سنی این دوره پرداخته می‌شود.

شیوه انتخاب این قصه‌ها و داستان‌ها در کتاب درسی نشان می‌دهد که داستان‌های واقع‌گرا در کنار بسیاری از قصه‌های منطبق با اصول روانشناسی و تربیتی، به گونه‌ای انتخاب می‌شوند که هر دو عنصر شکوفای شخصیت کودک، یعنی عقل و احساس را تحت تأثیر قرار دهند.

این داستان‌ها هم سرگرم کننده اند، هم حس کنجکاوی کودک را برمی‌انگیزند، هم تخیل کودک را به فعالیت وا می‌دارند و هم توانایی‌های ذهنی او را افزایش می‌دهند؛ به گونه‌ای که کودک خود و محیط خویش را بهتر می‌فهمد.

این قصه‌ها و داستان‌ها همگی پندآموزند و می‌کوشند درست اندیشیدن، درست رفتار کردن و درست زیستن را به کودک بیاموزند؛ زیرا بعضی داستان‌ها تجربه‌های خوبی از زندگی روزمره را در بردارند و بعضی با طرح مسایلی چند از محیط زندگی فردی و اجتماعی و نیز پدیده‌های طبیعی، فکر و ذهن کودک را به چالش می‌کشند و درک و نگاه او را نسبت به خود، به زندگی و به جهان هستی عمیق‌تر و دوراندیشانه‌تر می‌کنند (بهروز کیا، ۱۳۸۴: ۶۷-۶۸).

الف) پایه سوم

کتاب فارسی خوانداری پایه سوم، هفده درس، پانزده واژه آموزشی، سه مثل، هفت قسمت بخوان و بیندیش دارد. که از این بین، شش قصه با شخصیت حیوانات وجود دارد که یک مورد به عنوان درس اصلی، یک مورد در قسمت واژه‌آموزی و مثل و سه قصه در قسمت بخوان و بیندیش به کار رفته است.

داستان «مورچه ریزه»، قسمت بخوان و بیندیش درس چهار. شخصیت اصلی این داستان مورچه ریزه می‌باشد که نماد تلاش و کاوشگری است. همچنین پدربزرگ و مادربزرگ، شخصیت‌های انسانی داستان را تشکیل می‌دهند. داستان در سطح حقیقی قرار دارد زیرا در آن مورچه همانند انسان رفتار و سخن می‌گوید. در این داستان مورچه از موفق نشدن در درس و ناراضی بودن معلم از او، ناراحت می‌باشد و مادر او نیز از این بابت ناراحت شده است. در این داستان مورچه دلیل عدم موفقیت خود را نمی‌داند. ناگهان در خانه پدربزرگ مادربزرگ، عینک پدربزرگ را می‌بیند که از طریق آن می‌تواند چیزهای خیلی بیشتری را مشاهده کند و از این طریق دلیل عدم موفقیت خود را در درس و مشق متوجه می‌شود.

رابطه دوستی در طول سال‌های دبستان پیچیده‌تر می‌شود و مبنای روان شناختی کسب می‌کند. روابط دوستی کودکان دبستانی بیشتر گزینشی هستند. کودکان در ۹-۱۰ سالگی برای افزایش دادن حمایت رابطه دوستی، همدم‌هایی را انتخاب می‌کنند که به خودشان شباهت داشته باشند. کودکان طرد شده، ناخشنود و منزوی هستند، عزت نفس پایینی دارند و پیشرفت آن‌ها ضعیف است (برک^۱، ۲۰۰۷، ترجمه ی سید محمدی، ۱۳۹۴: ۵۷۴-۵۷۶). با توجه به ویژگی‌های ذکر شده، این داستان می‌تواند باعث جلب توجه دانش آموزان به دوستان عینکی خود شود و معلم با توضیح وضعیت چنین دانش آموزانی مانع تمسخر و طرد این نوع دانش آموزان شود. هم‌چنین در این داستان مورچه به دانش آموزان می‌آموزد که از طریق جست‌وجو و تکاپو می‌شود راه‌های موفقیت خود را پیدا کرد.

«بلدرچین و برزگر» درس پنجم. جوجه‌ها و پدر مادرشان شخصیت حیوانی داستان هستند و برزگر شخصیت انسانی داستان را تشکیل می‌دهد. در ابتدای داستان برزگر نماد انسان مهمل و تنبل، که کار خود را به دیگران وا می‌گذارد، است اما زمانی که تصمیم می‌گیرد خود کارش را انجام دهد، جوجه‌ها تصمیم به ترک مزرعه می‌کنند. این داستان گفت‌وگوی جوجه‌ها با پدر و مادر آن‌ها را به نمایش می‌گذارد. داستان بلدرچین و برزگر در سطح حقیقی بیان شده است زیرا شخصیت‌های حیوانی همانند انسان رفتار و سخن می‌گویند. نتیجه تعلیمی این داستان این است که، تا زمانی انسان منتظر دیگران باشد تا برایش کاری انجام دهند، کار او به عقب می‌افتد یا

¹ Berk. L

اصلاً انجام نمی‌شود. انسان باید بر خودش متکی باشد و خود همت کند و کارهایش را به انجام برساند.

با توجه به نظریه اریکسون، کودکان در اواسط کودکی در مدرسه، به توانایی‌های منحصر به فرد خود و دیگران پی می‌برند، یاد می‌گیرند که برای تقسیم کار ارزش قابل شوند و احساس تعهد اخلاقی و مسئولیت را پرورش می‌دهند. خطری که در این مرحله وجود دارد احساس حقارت است، که در بدبینی کودکان انعکاس می‌یابد که به توانایی خود در انجام دادن خوب کارها اطمینان کمی دارند. این احساس بی‌کفایتی زمانی ایجاد می‌شود که خانواده، کودکان را برای زندگی تحصیلی آماده نکرده باشند یا زمانی که معلمان و همسالان با پاسخ‌های منفی، احساس شایستگی و مهارت کودکان را نابود کرده باشند (همان: ۵۵۶). به همین جهت تقویت اعتماد به نفس و احساس خود ارزشمندی در کودکان از ضروری‌ترین امور محسوب می‌شود، که از طریق بیان این نوع قصه‌ها در قالب گفت‌وگو حیوانات می‌تواند تأثیرگذار باشد.

«پری کوچولو» قسمت بخوان و ببیندیش درس پنجم. شخصیت‌های این داستان پری، خرگوش و گربه هستند. پری نماد احساس و عاطفه، خرگوش نماد انسان دروغ‌گو و گربه نماد آزار و اذیت رساندن به دیگران است. این داستان گفت‌وگوی پری کوچولو با خرگوش و گربه و پری دیگری همانند خود را نمایش می‌دهد. این فابل در سطح حقیقی قرار دارد زیرا شخصیت‌های حیوانی همانند انسان رفتار و سخن می‌گویند.

قوی‌ترین نقش نمایه‌های عاطفی در ادبیات کودک و نوجوان، «مادر» است که طبق نظریه‌های نقد روان‌شناختی، تأثیری بی‌مانند در زندگی کودک و نوجوان، و به طور کلی انسان دارد (سلاجقه، ۱۳۸۵: ۲۷۹-۲۸۰). بیان پیوندهای عاطفی میان مادر و کودک در قالب زبان فابل نقش مهمی در سطح عاطفی و تأثیرگذاری بر کودکان دارد. در این داستان، خرگوش و گربه شخصیت‌هایی هستند که نشان دهنده خصوصیت‌های گوناگون خلق و خو و خصلتی انسان، که در قالب آن مفاهیمی چون دروغ و آزار و اذیت دیگران نکوهش می‌شود.

واژه آموزی درس هفت. شخصیت‌های این قصه، خرس کوچولو، خرگوش و هدهد است که هر کدام از این شخصیت‌ها حامل خصلت و خلق و خویی هستند. این داستان کوتاه در سطح مجازی قرار دارد، زیرا هر کدام از شخصیت‌های آن جنبه‌ای از رفتار و کردار انسان را به نمایش می‌گذارند.

خرس مهربانی و خیرخواهی را نشان می‌دهد، خرگوش کسی است که نیاز به کمک و یاری دارد و هدهد نماد دانایی و خرد می‌باشد. از طریق این داستان می‌توانیم فرهنگ کمک و یاری به دیگران را به عنوان یک کار آموزشی به دانش آموزان ارایه دهیم.

سنین دبستان مقارن با دوره دیگر پیروی است. کودکان در این دوره برای فکر و سخن بزرگسالان ارزش بالایی قایل هستند و ظاهر گفتار آن‌ها را می‌گیرند و به کمک حافظه خود آن‌ها را حفظ می‌کنند و بر زبان می‌رانند، ولی نه تنها در رفتارهای خود بلکه در حکم‌های اخلاقی خویش نیز جایی به آن‌ها نمی‌دهند. پس روش‌های تفهیم مسایل اخلاقی به کودکان، باید متفاوت از بزرگسالان باشد تا موثر و مثبت واقع شوند (باهر، ۱۳۷۸: ۲۱۱).

«هنوز دو قورت و نیمش باقیست»، درس نه. شخصیت‌های این مثل حضرت سلیمان (ع) و ماهی هستند. این مثل گفت‌وگو میان حضرت سلیمان (ع) و ماهی را نشان می‌دهد. ماهی در این جا نماد انسان‌هایی است که این مثل بر آن‌ها کاربرد دارد. این مثل در سطح مجازی است، زیرا ماهی جنبه‌ای از رفتار انسان را منعکس می‌کند. معنی مثل این است که، اگر فردی به قصد خیرخواهی و انسانیت به کسی محبت کند، فرد محبت شونده نباید طمع کند و مانند طلب کارها رفتار کند. این نتیجه تعلیمی و اخلاقی در قالب گفت‌وگو انسان با حیوانات به خوبی منعکس می‌شود.

«آفرینش حلزون»، قسمت بخوان و بیندیش، درس هفده. شخصیت اصلی این داستان حلزون است. شخصیت‌های دیگر این داستان ملخ، عنکبوت و خروس طلایی هستند. حلزون در این داستان از طریق گفت‌وگو با ملخ و عنکبوت به معرفی چگونگی زندگی و ساختار بدن خود می‌پردازد. ملخ و عنکبوت در ابتدای داستان، شروع به سرزنش حلزون می‌کنند، اما بعد از آگاهی از ساختار بدن حلزون و ویژگی‌های آن، بسیار مهربان می‌شوند. نقش خروس طلایی در داستان تنها ایجاد ترس و وحشت در حلزون، ملخ و عنکبوت است. این داستان در سطح مجازی قرار دارد زیرا بخشی از کردار و رفتار انسان، توسط این جانداران به نمایش گذاشته می‌شود.

دانش آموزان پیش دبستانی، در درک کردن داستان‌ها، ترسیم کردن تصاویر و تعبیر کردن موقعیت‌های اجتماعی معمولاً روی فقط یک بعد تمرکز می‌کنند. در اوایل سال‌های دبستانی، دو بعد را هماهنگ می‌کنند و در حدود ۹ تا ۱۱ سالگی، چند بعد را ترکیب می‌کنند. کودکان

داستان های منسجمی را نقل می کنند که یک طرح اصلی و چند طرح فرعی دارند و نقاشی آن ها از یک رشته قواعد تبعیت می کند و بنابراین چند نقطه ارجاع مانند نزدیک، وسط و دور را شامل می شوند (برک، ۲۰۰۷، ترجمه ی سیدمحمدی، ۱۳۹۴: ۵۱۷-۵۱۸). بنابراین با توجه به ویژگی های دانش آموز کلاس سوم، با بیان این داستان از زبان حیوانات، دانش آموز می تواند ابعاد مختلف آموزشی این داستان را درک کند. به بیانی دیگر هم با ویژگی های حلزون آشنا شود، هم مسایل اخلاقی همانند مهربانی با دیگران و عدم تمسخر آن ها را بیاموزد.

ب) پایه چهارم

کتاب فارسی خوانداری پایه چهارم، هفده درس، هفت بخوان و حفظ کن، شش بخوان و بیندیش، دو حکایت و دو قسمت روان خوانی دارد. که از این بین، هشت قصه با شخصیت حیوانات وجود دارد که دو مورد به عنوان درس اصلی، سه مورد بخوان و حفظ کن و یک مورد از قسمت های بخوان و بیندیش، حکایت و روان خوانی به کار رفته است.

شعر «خبر داغ»، درس اول، قسمت بخوان و حفظ کن. کلاغ، شخصیت اصلی شعر است که نماد خبررسانی دارد. علاوه بر کلاغ، سار، آهو و عناصر طبیعت یعنی درخت، باد، ابر و برگ نیز مشارکت دارند. این شعر در سطح مجازی قرار دارد زیرا جنبه ای از رفتار و کردار انسان را نشان می دهند. در این شعر کلاغ خبر رسیدن فصل پاییز را به همه می دهد و این خبر دهان به دهان و به همه جا و به همه کس می رسد و فصل زیبای پاییز آغاز می شود. در این شعر شاعر از شیوه جان بخشی استفاده کرده و ویژگی های انسان را به غیر انسان نسبت می دهد.

زندگی مدرن، بسیار سازمان یافته و کنترل شده است و کودکان را از اکتشاف و خودآموزی محروم می کند. در چنین وضعیتی، نقش طبیعت در برانگیختن کنجکاوای کودکان بسیار مهم تر است. این شعر پیوند کودک و طبیعت را برقرار می کند. بودن در طبیعت به کودکان کمک می کند که هوشیار باشند و طبیعت این امکان را به کودکان می دهد که از همه حواس خود استفاده کنند.

ادراک حسی کودک نسبت به طبیعت در آغاز مبهم و عمومی است؛ بدین معنا که وی از روی اراده به طبیعت و اجزای آن توجه نمی کند، مگر آن که محرک های خارجی تاثیر حسی جذابی

داشته باشند یا آن که یک نیاز آنی او را تحریک کنند. از این رو معلمان باید کودک را راهنمایی کنند تا از نگرش عام به اشیا به سوی توجه به شی خاص و اجزای آن روی آورد (باهنر، ۱۳۷۸: ۳۳).

«در جست‌وجو» درس دو، بخوان و بیندیش. شخصیت‌های این داستان سنجاب (موشکا)، خرس، پروانه، کوه، خورشید و بی بی هستند. در این داستان، خرس، پروانه، کوه، خورشید و بی بی در واقع نشانگر موجوداتی هستند که خداوند را به حق شناخته و سپاس گزار نعمت‌های او هستند و موشکا شخصیت اصلی داستان در این قصه در جست‌وجوی خداوند است. این قصه گفت‌وگوی میان سنجابی به نام موشکا و کوه و خورشید و پروانه و خرس را نشان می‌دهد. در این فابل علاوه بر گفت‌وگو میان حیوان و حیوان، گفت‌وگو میان حیوان و اشیا نیز وجود دارد. این فابل در سطح حقیقی، قرار دارد که در آن مفاهیم اخلاقی، عرفانی و مذهبی به جد توسط شخصیت‌ها به نمایش گذاشته شده است.

تصور خدا در نزد کودکان، تقریباً تا هفت سالگی بسیار خام و مادی و شبیه به یک انسان است. کودکان در سنین دبستان مایل هستند این خامی تفکر را به دور بریزند و به نحوی خدا را متفاوت از انسان بیان کنند. اما هنوز از انسان انگاری‌هایی نیافته‌اند. تصور خدا در ذهن کودکان هفت تا نه ساله بیشتر انسانی فوق العاده است تا موجودی فوق طبیعی (همان: ۸۷). در این داستان نویسنده مفاهیم ذهنی و مجرد را به طور غیرمستقیم به خواننده القا می‌کند و به این مفاهیم ذهنی عینیت می‌بخشد. در این داستان به جای این که مسئله شناخت خدا را به جدل و مناقشه بکشاند و یا این که احتیاجات فلسفی و عرفانی و دینی مطرح کند، از این نحوه گفتار، یعنی از افسانه تمثیلی یا فابل مدد گرفته و منظور خود را در لباس داستان گنجانده است. این گونه تمثیل نگاه کودک را به تأمل در کل مجموعه هستی و جلوه‌های رنگارنگ آن وا می‌دارد. هم‌چنین این داستان محبت و عاطفه را در دنیای کودک به نمایش می‌گذارد که با نمایش آن در دنیای بزرگسال متفاوت است و رقیق‌ترین احساسات کودک را دربرمی‌گیرد.

حکایت «قوی‌ترین حیوان جنگل»، درس دو. شخصیت‌های این داستان، شیر، فیل و موش هستند که گفت‌وگو میان آن‌ها به نمایش گذاشته می‌شود. شیر در این داستان در واقع نماینده طبقه و طرز فکر افراد مغرور و نادان است. شیر پاسخ غرور و بلاهت خود را می‌گیرد. در واقع

این فابل نشان می‌دهد که هر آفریده‌ای چون مخلوق خداوند سبحان است، یقیناً به کمال است. این فابل در سطح حقیقی است زیرا سه حیوان در آن همانند انسان رفتار می‌کنند.

در اواسط کودکی، هیجان‌های خودآگاه احساس غرور و گناه تحت تاثیر احساس مسئولیت شخصی قرار می‌گیرند. برای اینکه موفقیت تازه موجب غرور شود یا تخلف، احساس گناه برانگیخته کند، به حضور بزرگ‌ترها نیازی نیست. در ضمن، کودکان مانند گذشته، برای هر اتفاق بدی احساس گناه نمی‌کنند بلکه برای خلاقاری عمدی، مانند بی‌توجهی به مسئولیت‌ها، تقلب کردن، یا دروغ گفتن احساس گناه می‌کنند (برک، ۲۰۰۷، ترجمه‌ی سیدمحمدی، ۱۳۹۴: ۵۶۵). احساس غرور کودکان را برای موفقیت‌های بیشتر با انگیزه می‌کند بنابراین لازم است معلمان و والدین با رشد هیجانی کودکان در این سن آشنایی داشته، تا با تربیت و آموزش صحیح، مانع تبدیل شدن غرور کودک در این سن به خود بزرگ بینی، نسبت به همکلاسی‌هایش شوند.

شعر «**روباه و زاغ**»، درس سوم، قسمت بخوان و حفظ کن. شخصیت‌های این داستان روباه و زاغ هستند. روباه نماد مکر و حيله گری و زاغ نماد ساده لوحی است. این شعر افسانه معروفی است که بسیاری از شاعران همانند ایرج میرزا آن را به نظم کشیده‌اند. این فابل در سطح حقیقی زیرا روباه و زاغ رفتاری چون انسان دارند. موضوع این افسانه تمثیلی، پند و تعلیم است و می‌آموزد که اولاً نباید به سخن چرب زبانان و متملقان گوش فرا داد و فریب و حيله آنان را بخوریم. ثانیاً هیچ صفتی شایسته‌تر و ارزشمندتر از عقل و ذکاوت برای انسان نیست. در این شعر آشنایی زدایی در واژه زاغ که به طور معمول، در لحظات اندوه‌بار در شعر، پیام‌آور غصه‌ها و خبرهای بد است؛ اما در این شعر نشان دهنده شخصیتی است که به سرعت فریب می‌خورد. روباه در این داستان به صورت شخصیت شیرین با صفات نکوهیده ظاهر می‌شود.

«**گوسفند مادر و بره‌اش**» درس چهارم، برای آموزش لحن خواندن و روان‌خوانی از این قصه استفاده شده است. شخصیت‌های این قصه گوسفندان، بره و پسرک چوپان هستند. بره نقش حرف شنوی از مادر و بزرگ‌ترها را ایفا می‌کند. این قصه در سطح مجازی قرار دارد زیرا جنبه‌ای از رفتار انسان توسط بره به نمایش گذاشته می‌شود. در واقع این قصه، روان‌خوانی را در قالب مفاهیم اخلاقی‌ای چون گوش دادن به حرف مادر، آموزش داده است.

«**رهایی از قفس**»، درس پنج، که بازنویسی شده «مثنوی معنوی» مولوی است. شخصیت‌های این داستان طوطی و بازرگان هستند. طوطی نماد آزادی خواهی است. شعر در سطح مجازی قرار دارد، زیرا جنبه ای از رفتار انسان توسط طوطی به نمایش گذاشته می‌شود. این شعر گفت‌وگوی انسان و حیوان را به نمایش می‌کشد. همان‌طور که می‌دانیم بخشی از دغدغه اندیشه‌های اجتماعی در ادبیات کودک، تقریر و بیان داستان‌هایی در نکوهش اسارت و ستایش آزادی، هرچند در قالب تمثیل و نماد باشد و این موضوع در این داستان به خوبی به نمایش گذاشته شده است. در این داستان طوطی از ظلم وارد شده به خود و حیوانات شبیه خود شکایت می‌کند و بازرگان را محکوم می‌کند و از این طریق آزادی خود را به دست می‌آورد.

شعر «**امید**» درس سیزده، قسمت بخوان و حفظ کن. شخصیت‌های این شعر، کبوتر، باز و صیاد هستند. شخصیت اصلی این شعر یعنی کبوتر نماد امیدواری به رحمت خداوند است. در واقع این شعر کبوتری را به تصویر می‌کشد که باز از بالای سر و صیاد در پایین، او را هدف قرار داده بودند اما کبوتر در اوج سختی، امید به رحمت خدا را فراموش نکرد و خداوند او را نجات داد. کبوتر یکی از معروف‌ترین نقش‌مایه‌های جانوری در شعر فارسی است که در شعر کودک کشور ما کاربرد زیادی دارد (سلاجقه، ۱۳۸۵: ۱۵۶). این شعر در سطح حقیقی زیرا کبوتر رفتاری همانند انسان دارد. درون مایه شعر، یعنی توکل به خداوند و امید به رحمت او از طریق شخصیت شعر، یعنی کبوتر تعلیم داده می‌شود.

توکل به خداوند متعال و اعتماد به لطف و مرحمت او در تمام حوادث زندگی می‌تواند به عنوان سپری در مقابل مشکلات تلقی شود. از این رو، روانشناسان آن را یک روش مقابله‌ای می‌دانند. علمای اسلامی به اهمیت توکل در درس خواندن تأکید نموده‌اند و دانش آموزان را به توکل و امید به خداوند ترغیب می‌کنند.

«**شیر و موش**»، درس پانزده. نوشته ایرج میرزا است. شخصیت‌های این قصه، شیر و موش هستند. شیر نماد بخشندگی و موش قدرشناسی و پاسخ به محبت دیگران را به نمایش می‌گذارد. موضوع این داستان پند و تعلیم است و مضمونش این است که خلق و دیگر موجودات را نباید دست کم گرفت و آن‌ها را حقیر پنداشت، بلکه باید به آن‌ها مهر و محبت ورزید چون گاهی انسان به ضعیف تر و خردتر از خود هم نیازمند می‌شود. در این داستان، شیر از تعدی به موش

صرف نظر می‌کند و شیر زمانی جواب این نیکی و گذشت خود را می‌بیند که به دام صیاد افتاده و همان موش با جویدن دام، شیر را نجات می‌دهد. این داستان ضرب المثل «از هر دست بدهی از همان دست هم می‌گیری» را به یاد می‌آورد. این داستان در سطح مجازی قرار دارد زیرا جنبه ای از رفتار و کردار انسان را به نمایش می‌گذارد. مفاهیم اخلاقی و اجتماعی در این داستان توسط حیوانات به نمایش گذاشته می‌شوند.

کودکان در اوایل سال‌های دبستانی، از تنوع و نابرابری‌ها آگاهی پیدا می‌کنند و به صفات درونی بیشتر توجه می‌کنند. توانایی طبقه بندی دنیای اجتماعی به چند طریق، کودکان دبستانی را قادر می‌سازد تا بفهمند که افراد می‌توانند هم یکسان و هم متفاوت باشند و کسانی که متفاوت به نظر می‌رسند، لزوماً به صورت متفاوت فکر، احساس یا عمل نمی‌کنند (همان: ۵۷۱).

بنابراین با توجه به داستان و ویژگی‌های ذکر شده، معلمان می‌توانند عشق به انسانیت، محبت و دوری از سوگیری‌های نژادی و قومی را در قلب صاف و پاک کودک بوجود آورند.

نتیجه‌گیری

امروزه فابل، علاوه بر کتب درسی، به شکل برنامه‌های کارتون و انیمیشنی، عرصه‌ی وسیعی برای سرگرمی و آموزش مسایل اخلاقی، آموزشی و اجتماعی، فراهم ساخته است. علاوه بر حضور پررنگ حیوانات، رباط و آدم‌های آهنی، ماشین‌ها، هواپیماها و سفینه‌های فضایی نیز نقشی گسترده و جدی پیدا کرده است و اعمال و رفتارهای انسانی از خود نشان می‌دهند. چگونگی همذات پنداری با شخصیت‌های حیوانی در فابل‌ها این گونه نیست که وقتی ما ویژگی‌های نادرست یک حیوان را همان‌گونه که هست به نوشتار درمی‌آویزم و بعد به شخصیت او زبان انسان را اضافه می‌کنیم. هر کودکی که فکر کند، با خواندن این داستان‌ها، ویژگی‌های رفتاری‌اش مانند آن حیوان است، درمی‌یابد که دیگران چگونه به او می‌نگرند. حتی ممکن است در ظاهر این موضوع را نپذیرد اما در ضمیر خود به این مسأله دقت می‌کند و می‌تواند به یک موقعیت متناسب به لحاظ شخصیتی برسد.

درون‌مایه فابل‌های دو کتاب فارسی خوانداری پایه سوم و چهارم بیشتر اخلاقی و اجتماعی است و از لحاظ کاربرد سطح حقیقی و مجازی، به یک اندازه می‌باشند. همان‌طور که گفته شد کودکان سال سوم و چهارم ابتدایی در مرحله عملیات عینی قرار دارند. با توجه به ویژگی‌های رشدی ذکر شده برای این دانش آموزان، فابل‌های موجود در این دو کتاب، تقریباً متناسب با ویژگی‌های سنی و رشدی آن‌ها می‌باشد. اما میزان کاربرد فابل نسبت به میزان تاثیرگذاری آن کم است. بنابراین با توجه به تأثیر روان‌شناسانه‌ی عمیقی که این قصه‌ها بر کودکان دارند، معلمان نیز باید علاوه بر آشنایی با ویژگی فابل‌های موجود در کتب درسی، با فابل‌های موجود در رسانه و رایانه آشنایی داشته و در زمان تدریس دقت لازم را به عمل آورده و آموزش خود را با توانایی‌های جسمانی، شناختی، اجتماعی و هیجانی دانش آموزان متناسب ساخته تا هدف تعلیمی این قصه‌ها به خوبی حاصل گردد.

پیشنهاده‌ها

مشکلات روحی کودک از جمله عواملی هستند که می‌توانند مانع جدی در رشد شخصیت کودک محسوب شوند. فابل‌های موجود در کتاب‌های درسی این دوره کمتر با هدف کاهش یا درمان مشکلات روان‌شناختی کودک خلق می‌شوند و بیشتر درون‌مایه اخلاقی و اجتماعی دارند. بنابراین می‌توان با خلق فابل‌هایی که درون‌مایه آن‌ها پرداختن به مؤلفه‌های روان‌شناختی است به نوعی حمایت و محافظت از افکار و شخصیت‌های کودکان امروز و بزرگسالان فردا را ممکن ساخت. نظام آموزشی رسمی، با توجه به ساعات محدود برنامه‌های درسی، از پاسخ دادن به همه‌ی نیازهای مخاطبان خود ناتوان است و با توجه به تغییراتی که در حوزه‌های مختلف درسی اتفاق می‌افتد، امکان کم‌تری در اختیار معلم یا دانش آموز قرار می‌گیرد به همین دلیل نیازمند خلق فضای دیگری هستیم که با رغبت و انگیزه بیشتری به نیاز دانش آموز به فابل و کارکرد آموزشی آن پاسخ داده شود.

منابع و مآخذ

- آریان پورکاشانی، عباس؛ آریان پورکاشانی، منوچهر (۱۳۸۶). فرهنگ انگلیسی به فارسی، تهران: امیرکبیر، چاپ ۴۳.
- اسلاوین، رابرت ای (۲۰۰۶). ترجمه ی سیدمحمدی، یحیی (۱۳۹۲). روان شناسی تربیتی (نظریه و کاربرد). تهران: انتشارات روان، ویراست هشتم.
- باقری موسوی، لعبت السادات (۱۳۹۵). تنوع شخصیت ها در ادبیات داستانی کودک. کنگره بین المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی، صص ۱-۷.
- باهنر، ناصر (۱۳۷۸). آموزش مفاهیم دینی همگام با روان شناسی رشد. تهران، چاپ و نشر بین الملل
- براهنی، رضا (۱۳۸۶). قصه نویسی، تهران، نشر البرز.
- برک، لورا (۲۰۰۷). ترجمه ی سیدمحمدی، یحیی (۱۳۹۴)، روان شناسی رشد (از لقاح تا کودکی)، تهران، نشر ارسباران، ویراست چهارم.
- بهروز کیا، کمال (۱۳۸۴). قصه و داستان در کتاب های درسی و کمک درسی آلمان. پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۲۴، سال سیزدهم، صص ۶۷-۶۸.
- تقوی، محمد (۱۳۷۶). بررسی حکایت های حیوانات (قابل ها) تا قرن دهم در ادب فارسی. تهران: انتشارات روزنه، چاپ اول.
- جعفری (قنواتی)، محمد (۱۳۸۵). درباره ی ادبیات شفاهی افسانه های تمثیلی (حیوانات). پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۴۵-۴۶، سال دوازدهم، صص ۱۰۴-۱۱۰.
- سعیدیان، عبدالحسین (۱۳۶۹). دایرة المعارف ادبی. تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- سلاجقه، پروین (۱۳۸۵). از این باغ شرقی (نظریه های نقد شعر کودک و نوجوان). تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). انواع ادبی. تهران: فردوس.
- محرمی، رامین (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی شعر کودک در هوپ نامه ی علی اکبر و دیوان نسیم شمال. مجله علمی پژوهشی مطالعات ادبیات کودک دانشگاه شیراز، ش ۲، صص ۱۵۳-۱۷۲.
- محمدی، هاشم (۱۳۸۷). از منظومه فنیکس تا منطق الطیر عطار و استراليا. فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، ش ۱۲، صص ۸۱-۹۸.

- ملک محمدی، ناهید (۱۳۸۸). فابل در مرزبان نامه. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ش ۲، صص ۹-۱۱
- میرصادقی، جمال (۱۳۹۴). ادبیات داستانی. تهران: نشر سخن.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی